

הבחירה החפשית

טו, טז תַּפִּל עֲלֵיהֶם אֵימָתָה וּפְחַד בְּגָדְלָךְ זְרוּעֶךָ

הדיבור המתחיל שבראש המאמר מעורר קצת תמיהה, באשר הוא נוגד את טעמי המקרא. אולם כך רבינו עובדיה ספורנו קורא ומפרש את הפסוק, שכפי הנראה סבור שטעמי המקרא הם רק אחד משבעים הפנים של תורה. וכשם שחלוקתו את הפסוק היא חריגה, כך פירושו חורג מן המקובל. וזה לשונו של הספורנו (שהגאון הנצי"ב העיד עליו 'באשר לשונו קצר ומלא פשט ויראת ה' הטהורה'):

יהי רצון [כלומר, כאן יש מפנה בשירה מתיאור מה שקרה (מפסוק ד עד טו) אל פניה תפילה תחינה אל הקב"ה] ש"תַּפִּל עֲלֵיהֶם אֵימָתָה וּפְחַד" [הכוונה ל"פל יִשְׁבִי כְנָעַן" שבפסוק הקודם, כך שהוא מפרש "תַּפִּל" כעתיד פשוט ולא הוה תמידין], באופן שינוסו מפנינו מ'יראת זרועך' [ולא נצטרך להילחם בהם], כענין (לעיל יד, כה) "אֲנֹסָה מִפְּנֵי יִשְׂרָאֵל כִּי ה' נִלְחָם". [ומוסיף הספורנו להתעלם שוב מטעמי המקרא במקרה דנן מן האתנחתא! כאשר מביא כדיבור המתחיל] "יְדַמּוּ כְּאֶבֶן עַד-יַעֲבֹר עֲמָךְ ה'": [וכן יהי רצון שלא יתקוממו נגדנו גם בזמן שנרצה לעבור את הירדן, כי הרגשת יאוש אצל ההגנה יכולה להביא לידי התקפה, אם על פי השיטה שההתקפה הוא ההגנה הטובה ביותר, או כהתקפה מתוך 'אין ברירה'] כאשר נעלה להילחם אתם, עד אחר שנעבור הנהרות והם ארנן והירדן [על פי אונקלוס 'ית ארנונא... ית ירדנא'] כי אמנם במעבר הנהרות תקשה כל מלחמה [הקרב בצליחת נהר קשה יותר] ונצטרך לנס גדול [כדי לנצח] אשר אולי לא נהיה ראויים לו, עכ"ל הספורנו.

בזה קובע הספורנו את המיתאם (קורילציה בלע"ז) הישיר בין דרגתו הרוחנית של האדם ומידת דביקותו בה' ובין דרגתה של ההשגחה של הקב"ה עליו. יסוד דבריו הוא שהקב"ה לא יפעיל השגחה על האדם בדרגה כזאת שהיא תשלול ממנו את בחירתו החפשית לבחור בין ראיית האירועים כפעולת ה' ובין ראייתם כ'מעשה טבע'.

יסוד דברי הספורנו, ברמב"ן הידוע סוף פרשת בא (יג, טז ד"ה ולטוטפות בין עיניך, החל במלים: ועתה אומר לך כלל בטעם מצוות רבות):
 ...כי המופת הנפלא [נסים גלויים] מורה על (א) שיש לעולם אלוה
 מחדשו (ב) ויודע ומשגיח (ג) ויכול... (ד) אמיתות הנבואה...
 וכוונת כל המצוות שנאמין באלהינו ונודה אליו שהוא בראנו...
 ומן הנסים הגדולים והמפורסמים [שראינו ביציאת מצרים] אדם מודה
 בנסים הנסתרים שהם יסוד התורה כולה. שאין לאדם חלק
 בתורת משה רבינו עד נאמין בכל דברינו ומקרינו שכולם נסים,
 אין בהם טבע ומנהגו של עולם, בין ברבים בין ביחיד..., עכ"ל
 הזהב של הרמב"ן.

הרי 'נס גדול' אצל ספורנו ו'נסים גדולים' אצל הרמב"ן.

היסוד שבדברי הרמב"ן (וכך ביאר בהרחבה בהקדמתו לפירושו לספר איוב
 ובדרשת 'תורת ה' תמימה') שעוצמת הנס (בגלוי או בנסתר) שהקב"ה יכול
 (כביכול) לעשות לבשר ודם היא במיתאם ישיר לדרגתו הרוחנית של מקבל
 הנס, ומידת התדבקותו של האדם עם בוראו. והבסיס ליסוד זה הוא שאין
 הקב"ה עושה נסים אשר יבטלו את בחירתו החפשית של האדם, כי בחירה זו
 היא כל האדם. לכן מצינו נסים גלויים לדור יוצאי מצרים, אותו דור שחז"ל
 (בראשית רבה ג, ה) קראו בשם "אור" ("וַיִּבְדֵּל אֱלֹהִים בֵּין הָאֹר וּבֵין הַחֹשֶׁךְ").
 ומן הנסים הללו אנו מסיקים בכל דור ודור כי הכל בהשגחה מאתו יתברך,
 אולם בצורה נסתרת, כדי לשמור על הבחירה החפשית.

מעין זה ביאר רבינו עזריה פיג'ו בחיבורו 'בינה לעתים', כאשר מבאר את
 הפסוק (מיכה ז, טו) "כִּי־מִי צִאתָךְ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם אֲרָאנוּ נִפְלְאוֹת". וקשה, הרי
 נפלאות עושים ("עֲשֵׂה גְדֹלוֹת עַד־אֵין חֶקֶר וְנִפְלְאוֹת עַד־אֵין מִסְפָּר" (איוב ה,
 י)) ולא מראים! אלא היא הנותנת, ביציאת מצרים הקב"ה עשה נפלאות, אולם
 מאז והלאה הכל נעשה בדרך 'טבעית', עד אשר בסופו של התהליך, בביאת
 משיח צדקנו, הקב"ה יראה לנו שלא כך היה, אלא כל מה שחשבנו שהיה
 'כדרך העולם' (כוחי ועוצם ידי וכו') למעשה היה "נִפְלְאוֹת" מאתו יתברך,
 החל ב"לִב־מֶלֶךְ בְּיַד־ה', עַל־פְּלִאֲשֶׁר יִחַפֵּץ יִטְנוּ" (משלי כא, א), וכלה באירוע
 מוחי אצל שליט זה או אחר מיד אחרי ש'עשה את שלו', שאף שליט אחר לא
 היה מוכן ומסוגל לעשותו.

לפי היסוד של הספורנו ('אולי לא נהיה ראויים לו') אנו מבינים את דבריו של יעקב אבינו (בראשית מב, לח) "וּקְרָאָהוּ אָסוֹן פְּדִרְךָ", מפרש הירושלמי (שבת פרק ב הלכה ו): בדרך אין, בבית לא! מכאן שאין השטן מקטרג אלא בשעת הסכנה, עכ"ל. וביאור הדברים ברור: הואיל והדרך היא בחזקת סכנה (והרי אמו של בנימין מתה "בדרך בית לחם"), על כן מידת ההשגחה הפרטית הנצרכת להציל אדם ממצב של סכנה היא יותר מאשר בזמן שאותו אדם באותה דרגה רוחנית נמצא בביתו שאינו מקום סכנה. יתכן אפוא, שדרגתו הרוחנית ומידת התדבקותו עם בוראו מזכה אותו בכמות זאת של השגחה פרטית, שיש בה כדי להגן עליו במצב של בטחון ולא במצב של סכנה.

כך גם מצינו בהצלת לוט. זכויותיו לא היו מספיקות ולא היו עומדות לו להצילו בדרך נס גלוי בהיותו עוד בסדום הנהפכת. הצלה כזאת דורשת מידה גבוהה של השגחה פרטית (כמו אצל אברהם בכבשן האש באור כשדים וכמו אצל דניאל בגוב האריות) שלוט אינו ראוי לה. לכן הדרך היחידה להצילו, היא להעביר אותו מרשות סדום (עליה חלה הגזירה של "גְּפָרִית וּמֶלַח שֶׁרָפָה כָּל-אֲרָצָה") לרשות אחרת מחוצה לה. ואולי זו הכוונה בלשון הכתוב "וַיִּצְאָהוּ וַיִּנְחָהוּ מִחוּץ לְעִיר" (בראשית יט, טז), כלומר הוצאה והנחה מרשות לרשות, כמו בהלכות שבת.

נחזור ונעיין בסוגיית בחירתו של האדם באשר הוא, כי זה כל האדם. וכך מבאר הספורנו (בעקבות הרמב"ן ונגד הרמב"ם) בענין הכבוד לב פרעה, וזה לשונו (שמות ג, יט ד"ה ולא ביד חזקה):

ואני אעשה שלא יתן אתכם להלוך כאשר תחזק ידי עליו, כי בסור המכות [והוא עומד להסכים לתת לישראל ללכת, שלא מחמת בחירתו החפשית, אלא מחשש מן הבאות] אחזק לבו שלא יירא שאוסיף להכותו [כך שהכבוד הלב אינה בעוצמה קבועה, אותה עוצמה השוללת בחירה חפשית. ההכבדה נועדה לשמור על בחירה חפשית בזה שהיא מנטרלת את השפעת המכה]. וכן בספורנו (שם ד, כא ד"ה ואני אחזק את לבו): כי בהיותו בלתי יכול לסבול המכות, היה משלח את העם בלי ספק [אבל לא בבחירה חפשית] לא מפני שיכנע לאל יתברך לעשות רצונו, ולזה חיזק את לבו שיתאמץ לסבול המכות ולבלתי שלחם [בעל כרחו], עכ"ל.

הרי שבעוד הרמב"ם סבור כי הכבדת לבו של פרעה נועדה למנוע ממנו את הבחירה לחזור בתשובה (וזה היה חלק מן העונש), לדעת הספורנו הכבדת לבו נועדה להבטיח לו בחירה חפשית!

כאמור, קדושת הבחירה החפשית היא המונעת, כביכול, ממנו יתברך מלעשות ניסים למעלה מדרגת מקבל הנס. לכן ביקש משה שיעשה לעם ישראל 'נס בנסתר', דהיינו הכנסת פחד בלבם של תושבי ארץ כנען בזמן בואם של בני ישראל אל המכשול הטבעי של נהרות (ארנון וירדן), ובזה לא יהיה צורך בנס כה גדול העלול 'להיפסל' באשר הוא סותר את הבחירה החפשית של בני ישראל.

ואמנם "כִּי־מִי צִאתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם אֶרְאֶנּוּ נִפְלְאוֹת" בתקופתנו אינה סותרת את הבחירה. הצדיקים יראי ה' ילכו בה, ואחרים הרואים בה פוליטיקה ועוצם ידם ייכשלו בה, כי זה כל האדם.